

УНІФОРМОЛОГІЯ

**СЛУЖБОВИЙ КОСТЮМ
«ОХОТНИЦЬКОГО» ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНЩИНИ.
(ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)**

Стан наукової розробки проблеми. Питань забезпечення одягом і спорядженням «охотницького» війська принагідно й епізодично торкалися у своїх студіях такі знані вітчизняні вчені як О. Лазаревський¹, В. Дядиченко², О. Апанович³, В. Заруба⁴. У вітчизняній історіографії робилися спроби і спеціально дослідити костюм найманого війська. В цьому контексті слід відзначити розробки провідного знавця історії «охотницького» війська Гетьманщини О. Сокирка. Використавши частково документи київських і московських архівів, а головно опубліковані джерела, вчений присвятив дві ґрунтовні статті⁵ безпосередньо комплексному вивченню зовнішньої символіки і спорядження «охотницького» війська кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема «барви» (мундиру), неуніфікованого одягу, озброєння і амуніції компанійських і сердюцьких полків, системи і форм їх постачання. Науковець подав стисло характеристику багатьох складових одягу і спорядження, визначив утилітарне призначення певного покрою та технологій пошиття одягу, епізодично розглянув практику заготовлення службового одягу, а також вельми розлого роз'яснив символічні функції «барви» найманого війська та спробував визначити чинники, що спричинили її впровадження у війську. Матеріал обох статей увійшов до монографії вченого⁶, переважно на старій джерельній базі. Текстовий матеріал дослідник доповнив авторськими кольоровими реконструкціями зразків службового костюму товаришів і старшини сердюцьких і компанійських полків.

Втім, незважаючи на величезний поступ в розробці означеної уніформоголічної тематики, вчений все ж не спромігся належним чином розв'язати усі порушені питання, до того ж, з багатьма положеннями праць О. Сокирка, як і іншого відомого дослідника зтяжного війська В. Заруби, важко погодитись. Еволюцію службових строїв «охочепіхотного» війська дослідженого періоду відображено з певними хронологічними прогалинами. Чимало фіксованих джерелами місцевих українських вузьковидових назв одягу, тканин і зброї найманців залишено без роз'яснення, деякі терміни і описи реалій трактовано невірно, некоректно або потребують уточнення. Дослідникові можна закинути і дещо вільну інтерпретацію інформації наративних джерел. А це, своєю чергою, спричинило серйозні помилки в графічних реконструкціях. Окремі твердження і висновки О. Сокирка стосовно одягу,

озброєння й забезпечення ними найманців є необґрунтованими і дискусійними (насамперед, це стосується безапеляційного твердження про переважання впливу західних військових моделей на формування системи забезпечення, матеріально-технічне оснащення «охочепіхотного» війська, в тому числі і на запровадження мундиру в найманому війську), а в деяких випадках — цілком суперечать документальним свідченням.

Окрім об'єктивних перепон (майже повна загибель архівів гетьманських канцелярій), далися взнаки обмежена кількість залучених джерел й спеціальної літератури та відсутність у дослідника необхідних фахових знань з уніформології, історичної й етнографічної костюмології і зброєзнавства та відповідної місцевої військової термінології XVII–XVIII ст. Аналіз згаданих праць переконує в тому, що цю складну проблему аж ніяк не можна вважати вичерпаною, передусім з точки зору завдань і вимог української уніформології. Чимало аспектів і вузьких питань цієї теми потребують глибшого вивчення, деталізації, уточнення, а то й повного перегляду. Об'єктивно слабкі репрезентативність й інформативність наявної у розпорядженні сучасних дослідників джерельної бази з історії службового одягу і озброєння охотницького війська залишають широке поле для альтернативних думок, концепцій, варіантів реконструкцій зразків військових строїв найманців.

Перш ніж почати розгляд безпосередньо службових строїв «охотницького» війська, слід бодай коротко зупинитися на питаннях історії формування, організації, статусу та системи забезпечення війська, підвалини і особливості яких прямо чи опосередковано відбилися на предметі нашого дослідження.

Охочекомонні (компанійські) і охочепіхотні (сердюцькі, або серденяцькі) полки з'являються в структурі українського війська у 70-х роках XVII ст. Передумови появи цих складових, на думку О. Сокирка, були пов'язані з процесом зміцнення гетьманської влади та необхідністю подолання соціально-політичної нестабільності в українському суспільстві. Саме активна участь найманців у захопленні влади гетьманом Д. Многогрішним зумовила створення першого охотницького полку у 1669 р., який відтак перейшов з розряду приватної охорони гетьмана у легітимну складову війська Лівобережжя. Сама ж система військового найманства в Гетьманщині формувалася поступово протягом 50–60-х років XVII ст., а у 1669 р. відповідно до 22-го пункту «Глухівських статей» вона остаточно організується у формі легалізованого постійного найманого війська й складається із професійно підготовлених і добре озброєних частин, які на початку 1670-х років були реорганізовані в єдину струнку військову організацію. Чисельність охотницького війська поступово і неухильно зростала, а самі полки стали не тільки слухняним знаряддям централізаторської політики володарів булави, але й дієвою силою

при розв'язанні зовнішньополітичних проблем та при захисті українських земель від вторгнень сусідів. За правління І. Мазепи, згідно з «Коломацькими статтями», «затяжне» військо дістає остаточної легітимації⁷.

Наймані формації за принципами комплектування, характером діяльності і системою забезпечення та соціально-етнічним складом відрізнялися від козацького війська. Лише в їх організації подибаємо спільні риси⁸. Охотницькі полки не були зв'язані з територією та іменувалися по прізвищах своїх полковників. На відміну від козаків, найманці несли службу регулярно, перебуваючи в постійній бойовій готовності. У порівнянні з городовими полками, наймані піхотні і кінні полки мали меншу чисельність: від 500 до 1000 товаришів у полку. Полки вербувалися з особисто вільного населення різних станів, як місцевого, так і іноземного, причому в перші часи іноземці складали досить значний відсоток особового складу, але в подальшому він швидко і неупинно зменшувався⁹.

І. Крип'якевич, коментуючи етнічний склад найманських підрозділів в гетьманських військах у 50–60-х роках XVII ст., зазначив: «Між наємними військами згадуються деколи Німці, Поляки і Татари, але головний контингент добровольців приходив з балканських країв»¹⁰. Зазвичай волохи і серби складали хоругви легкої кінноти по 60–100 товаришів. озброєння вершника складали спис, лук зі стрілами або карабін, пістолети й шабля або палаш. Офіцери цих хоругв та окремі знатні товариші уживали ще й захисний обладунок — панцери й шоломи. Чимало сербів вербувалося і до пішої служби¹¹. За А. Федоруком, до кінця 1660-х років кожний, хто бажав завербуватися до найманого війська, «мав з'явитися повністю екіпірованим, озброєним і навченим володіти своєю зброєю. Більшість іноземних найманців, які приходили в Україну, мали чималий військовий досвід». Не було позбавлене чужоетнічних елементів і легітимізоване охотницьке військо лівобережного гетьманату, хоча їх відсоток був вже незначним, до того ж самі переселенці швидко асимілювалися. В крупномасштабних воєнних операціях, які проводили гетьмани різних політичних орієнтацій в другій половині 50–60-х роках XVII ст., гинуло порівняно багато кваліфікованих військових кадрів і невдовзі професійних вояків просто почало бракувати. Тому уряду Д. Многогрішного та І. Самойловича довелось задовольнятися фізично придатними місцевими добровольцями та зайнятися їх навчанням¹². О. Сокирко відзначає, що охочекомонний полк А. Мурашка в 1668–1669 рр. був укомплектований білоруськими та українськими козаками й що джерела прямо свідчать про місцеве походження особового складу полків М. Кіяшка та П. Ворошила. На думку того ж дослідника, тими охотниками «могли бути безземельні козаки, запорожці та інша «войсковая чернь», значною концентрацією яких завжди відрізнялися південні полки». В той же час, за

твердженням історика, мішаний склад мала протягом 1674 р. «компанія» Анастаса Черкеса, до складу якої входили «охочих людей казаков и Волохов и Поляков с восьмь сот человек», а полк Іллі Новицького у 90-х роках XVII ст. містив кілька «волоських куреней», однак ці підрозділи становили не більше 5 відсотків від усього війська. Другий помітний доплив іноземців до охотницького війська козацької держави (орієнтовно 1705–1706 рр.) спричинився затягами кількох волоських сотень на теренах Польщі й Білорусії та переселенням емігрантів з Придунав'я в 1704–1706 та 1711 рр.¹³ Версія О. Сокирка стосовно соціальної приналежності особового складу полків у 60–70-х роках XVII ст. виглядає дискусійною. На первинному етапі історії охотницького війська досить значний відсоток комонних компаній складали безземельні або малоземельні, незаможні представники шляхетного стану як українського, так і іноземного (поляки, литовці, волохи, серби тощо) походження, подібні до тих, яких вербували до своїх приватних надвірних військ польсько-литовські магнати. Важливо пам'ятати, що кінна військова служба в усіх країнах Центрально-Східної Європи традиційно вважалася прерогативою людей лицарського стану. В тогочасних охочекомонних компаніях прірва між старшиною і товариством не була такою відчутною, як в городових козацьких полках, і визначалася головним чином посадою, тоді як на соціальному і майновому рівні вона могла бути і зовсім відсутньою в багатьох випадках. Старшинська посада в охотних хоругвах таким чином визначалася високими керівними і бойовими професійними якостями знатного компанійського товариша. Крім того, служба у компанійському війську не тільки забезпечувала пристойне грошове і матеріальне утримання, але й відкривала шлях до сходження по службі й одержання рангових маєтностей, а згодом — і продовження кар'єри на керівних посадах в козацьких полках, й разом з тим — здобуття великих родових маєтностей й значного капіталу. В такий спосіб нажили собі величезні багатства старшинські родини Милорадовичів, Танських, Новицьких та ін. Історія Гетьманщини налічує чимало таких прикладів¹⁴. Наведені аргументи дають тверді підстави вважати, що практично усі жовніри — від командира до товариша, які вступали за наймом на державну службу, були однаково добре навчені мистецтву кавалериста, «лицаря», і відповідно споряджені в одязі, зброї, амуніції, конях і кінському уборі, від чого напряду залежало справне виконання професійних обов'язків і, зрештою, отримання належної матеріальної винагороди від уряду. Одержимі кар'єрним зростанням, яке залежало передусім від репутації і успішних дій охотницьких частин, полкові й сотенні командири та інші старшини самі були зацікавлені, щоб усі товариші їх хоругви або полку були добре підготовлені, озброєні, екіпіровані та одягнені. Гетьмани, з іншого боку, мали справно виплачувати

грошове і натуральне жалування, аби вояки-охотники мали змогу підтримувати на високому рівні свою бойову готовність. Адже постійний характер служби обумовлював відірваність найманців від господарської діяльності і фактично виключав можливість додаткового заробітку, за винятком хіба що військової здобичі¹⁵. Підтвердження цьому знаходимо в грамоті І. Самойловича від 27 березня 1677 р. до царя з проханням вислати кошти на утримання охотного війська, виправдовуючи це гострим дефіцитом гетьманської скарбниці. У роз'ясненні причин виснаження військової скарбниці між іншим зазначено, що «откуда ни есть прилучитца знатной товарищ войсковой, как есть нынѣ с тоє стороны Днѣпра завоеванных, из тѣх ни единого без помогателства праздна не отпускаю; также пѣшого полку Ханенкова товар[и]ству, при моем regimentѣ пребывающему 4 год, а посем и Молчанова охотного конного, надѣяніем о милости государской в том от колика лѣт обнадежанного, также и пѣшим прошолѣтним полком не токмо товар[и]ству, но и старшинѣ оттуды ж одежду и обувь и всякіе дачи против чину всякого из них чрез всѣ времена промышляя всегда и отдаю»¹⁶.

Затяжне військо знаходилося на повному матеріально-грошовому утриманні за рахунок військової скарбниці й місцевих зборів, отримуючи грошове та натуральне жалування, яке різнилося для сердюків і компанійців. Найманці розміщувалися на «квартири» та на утримання по селах. Грошове жалування за періодичністю виплат поділялося на дві категорії: «дорочное», «рокове» (річне), виплачуване зі скарбниці раз на рік, й «місячне», що збиралося з податного населення тих місцевостей, де квартирували найманці, — відповідно сплачувалося щомісяця або щоквартально¹⁷.

Основною силою охочекомонного (компанійського) корпусу були товариші — досвідчені вояки. Вони в свою чергу поділялись на товариство поодиноке («поединковое») та подвійне. Останні несли службу з молодиками-новобранцями. Подібний принцип організації, за твердженням О. Сокирка, був суто середньовічним явищем і зберігався в найманих арміях¹⁸. Перші згадки про сердюків відносяться до середини 60-х років XVII ст., коли гетьман П. Дорошенко зав'язав тісні стосунки з Портою. Він узяв собі в охорону найманих турецьких сейменів, а також організував власну формацію піхотинців — серденят, або сердюків. За версією М. Костомарова термін *сердюк* походить від турецького *серденгесті* (букв. «безпощадні») — назви роду війська в османській армії, який П. Дорошенко взяв собі за зразок. Більшість особового складу тих сердюцьких частин складали молдавани¹⁹.

Охочепіхотний корпус став чи не першим складником гетьманського війська, що отримав уніфікований одяг — *мундир*, або *барву*²⁰. До важливих передумов уніфікації слід віднести розвиток централізованого забезпечення.

До того ж, жалування піхоти одноманерним (однотонним) службовим одягом було спільною традицією для держав Центрально-Східної Європи, до яких цей звичай міг потрапити з Туреччини.

«Барва» була одночасно і статтею натурального жалування, і частиною «війських потреб» найманця. Окрім утилітарних функцій, барва становила частину військової символіки, а також відігравала важливу комунікативну і репрезентативну роль, демонструючи зокрема належність найманих службовців до протекції гетьманського уряду²¹.

На наше переконання, саме такі чинники як масовість війська й розвиток централізованого забезпечення, з одного боку, та необхідність підкреслити знаково (через зовнішні атрибути) особливий професійний статус вояка-найманця, який знаходився на регулярній службі за контрактом на відміну від лицарської служби козака, а також — діалог між сюзереном та підлеглими, ступінь залежності, з іншого боку, разом зумовили впровадження у гетьманському зтяжному війську певного одягу, уніфікованого за кольором, фасоном і вартістю, тобто мундиру. До того ж, забезпечувати одноманітними предметами легше, швидше і дешевше. Це теж позначилось на уніфікації одягу.

Втім, мундир службовців не становив повний комплект необхідних для служби предметів одягу. В різні часи він являв собою або самий тільки спідній чи верхній каптан, або комплект із спіднього і верхнього каптана, а іноді — ще й шапки, штанів і пояса (тобто ті формені речі, що відігравали роль військової символіки).

Особливий службовий одяг належав до звичайних статей жалування сердюцького війська вже із часів його утворення. Цей пункт став настільки важливим і навіть символічним в контрактних домовленостях гетьманського уряду і піших охотників, що не тільки перейшов в 1670-х роках до системи забезпечення сердюцьких полків Лівобережжя як данина усталеному звичаю, але й виконувався за будь-яких обставин протягом усієї історії охочепіхотного війська. Коли серденяцький полк Ф. Мовчана кількістю в 500 вояків влітку 1675 р. перейшов від П. Дорошенка на службу до І. Самойловича, полчани-сердюки, як доповідав гетьман московському послу — піддячому Семену Щоголеву, одразу почали докучати гетьману з вимогою видати їм жалування, зауваживши, що П. Дорошенко «давал им беспрестанно, да и давать стало скудость; а не давать де нельзя, потому что они у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них и корысти, что пьет да ѣст, платья и оружье и лошади добрые имѣют, за то и умирают». У зв'язку з цим гетьман змушений був просити государя вислати для «серденят» грошове жалування, аби вони «хотя б рубашки на себя покупали», бо ті серденята йому, гетьману, вкрай потрібні²².

Отож, саме матеріальна винагорода була головним мотивом служби вояка-охотника, а пожалування одягом чи тканинами в той буремний час руйнації місцевих цехових організацій та дефіциту будь-яких тканин на українському ринку було дуже дієвим засобом заохочення найманців до служби, утвердити свою владу над ними. На важливості саме цього пункту матеріальної винагороди сердюків наголосив і сам гетьман згаданому С. Щоголеву, повідомляючи царському уряду, що гетьман Г. Гуляницький, що прийшов на місце П. Дорошенка, привіз із собою сукна, і хто з «серденят» до нього приходить, «даёт кофтаны и штаны и шапки; и то де увѣдав, многіе и с сей стороны к нему Гуляницкому пошли и от Дорошенка идут»²³.

27 квітня 1677 р. гетьман надіслав подібну чолобитну грамоту царю з проханням надати гроші на утримання охотного війська (кінного і пішого), мотивуючи це тим, що протягом усіх часів завжди давав пішим полкам «не токмо товар[и]ству, но и старшине оттуды ж одежду и обувь и всякие дачи против чину всякого из них», а тепер через великі витрати не вистачає на то²⁴. В листі до царя від 26 жовтня 1677 р. І. Самойлович також наголошував на необхідності виділити кошти «на шубы и сапоги» для піхотного серденяцького полку Дмитрова в кількості 700 чоловік, залишених в Чигирині в якості залоги, «ибо зимою невозможно без шуб и сапогов сторожи им людем войсковым совершати будет»²⁵. Нам не вдалося знайти жодних документальних свідчень, які б давали підстави стверджувати, що згаданий жалуваний піхотним частинам одяг був уніфікований за кольором і фасоном, себто мав характер мундиру. Очевидно не існувало і спеціального гетьманського розпорядження, яке б регулювало службовий стрій в цілому. Так, очевидець подій російсько-турецької війни генерал П. Гордон зазначав, що під час облоги Чигирини в серпні 1678 р. (місто захищало кілька охочепіхотних полків) війська І. Самойловича були вдягнуті у різнобарвні строї — найбільше в сині, жовті та червоні каптани; декотрі взагалі на здивування усім одягнулися надзвичайно строкато²⁶.

До кінця 1678 р. І. Самойлович сформував наново 5 сердюцьких полків, в яких нараховувалось до 4 тис. жовнірів²⁷, а невдовзі забезпечив їх одноманітним службовим одягом. У листопаді 1678 р. гетьман подав царю прохання видати царське жалування усьому Війську Запорозькому і окремою статтею вимагав втішити охотні полки, котрим від гетьмана «однем одежду, а иным денги давали едны». При цьому І. Самойлович наголосив на важливості стабільного жалування охотним військам, бо Юрій Хмельницький хитрощами до себе призивав охотників, обіцяючи їм добру платню²⁸. 1679 р. гетьман знов надіслав царю чолобитну з проханням, зважаючи на бідність козацької держави, послати для задоволення потреб охотного піхотного війська 10 тис. рублів червоними золотими, або 50 тис.

польських золотих, аби за ті кошти торгувати на ярмарку кілька сот половинок сукон на одержу для війська охотного. Осібно підкреслено, що, «когда готовая одежда им роздана будет, тогда немалая отсюда имени ево великого государя слава возрастет»²⁹.

Єдині відомості про особливості сердюцьких мундирів за гетьманування І. Самойловича знаходимо у славнозвісній анонімній «Истории Руссов или Малой России». Історик-хроніст зазначив, що 1678 р. з військ, які зуміли пробитися із обложеного турками Чигирина, гетьман сформував наново 6 сердюцьких полків, забезпечивши їх уніфікованим одягом, або «мундиром», який складався з «куртки или камзола с рукавами» (тобто короткого каптана турецького походження. — Є.С.)³⁰, пошитого з червоної бавовняної матерії відтінку мальви (очевидно, тут йдеться про мусулбес³¹), щільно набитого бавовною і стьобаного частими смугами³²; блакитних суконних шароварів та турецького «дуломана / доломана»³³ з відкидним коміром до пояса, шитого з білої габи³⁴, — замість плащів³⁵. (Практика використання бавовняних каптанів в піхоті різних армій у війнах середини XVII ст. показала недоліки таких матерій в якості «верха»: вони легко займалися від спалахів порошу під час інтенсивної пальби з рушниць. Тому такі каптани використовували, як правило, лише як спідній одяг в парі з іншим плечовим одягом із сукна). Автор також додав, що на це жалування (мундирне забезпечення) гетьман встановив нові побори з поспільства. Подібний факт згадується автором так званого Лизогубського літопису, який пише, що 1678 р. І. Самойлович встановив для плати війську охотному «аренды на горелки»³⁶.

На нашу думку, в даному випадку уніфікація сердюцьких каптанів і плащів-долам у вказаних кольорах була викликана специфічною колірною характеристикою самих тканин: мусулбеса і габи, а використання саме цих дешевих тканин зумовлене значною мірою режимом економії Військової скарбниці, через розорення країни і тягар частих виснажливих війн.

Наданий хроністом чіткий опис мундиру дозволяє без вагань провести аналогію зі службовим строєм уславленої регулярної піхоти османського війська — яничар. Мундир яничара складався із короткого каптана-куртки, сорочки і нешироких шароварів-чагширів, підв'язаних ноговицями чи тасьомками під коліном. Поверх каптана носили довгий прямоспинний каптан-плащ, який іменувався *долама локмалу* (від *локма* 'проріз, проріха'). При її реконструкції будемо орієнтуватися на турецькі зразки другої половини XVII ст. То був довгий плащеподібний одяг, дещо схожий на ермяк XVI ст. і турецький кобеняк, із великим відкидним коміром і дуже довгими й вузькими декоративними, фальшивими рукавами із проріхами для рук, як правило, попереду. Проріхи робилися в проймах на пахвах або ж на рівні ліктів упоперек чи вздовж. Крізь них просували руки, тоді як декоративні,

зшиті під ліктями рукава вільно звисали позаду. Для зручності, під час маршів поли долами затикали за пояс³⁷.

Принагідно зауважимо, що О. Сокирко натомість запропонував інакшу — вільну і дещо спрощену — інтерпретацію наданого хроністом опису сердюцького мундиру, зокрема трактуючи згаданий «доломан» як звичайний кобеняк, що його уживали в якості плащів козаки, певні категорії військових служителів і цивільне населення Гетьманщини³⁸. Однак нам видається цілком очевидним, що автор «Історії русів» бажав підкреслити саме оригінальність, «екзотичність» запровадженої уніформи, відмінність верхнього каптана-плаща сердюків від добре відомого хроністові козацького форменого плаща 1760–1770-х років, себто кобеняка.

Решта предметів вбрання, не визначені регламентом, як-от: чоботи, шапки, пояси, білизна, кожухи, були поширеного серед місцевого населення зразка, — загалом подібні до козацьких (одяг «малоросійських» козаків і старшини детально розглянутий нами в спеціальних дослідженнях³⁹, тому ми не подаємо характеристику тих типів і різновидів одягу найманців, що побутували в козацькому війську), тільки замість шлика сердюки носили звичайну «шапку» — циліндричну, з округлим суконним верхом і прямою неширокою смушковою околицею. Ці предмети строю сердюки самі купували в торгових «лавках» чи замовляли підрядом в кравецьких цехах⁴⁰.

Отже, на початковому періоді історії сердюцького корпусу спостерігаємо вплив турецького досвіду організації елітних регулярних полків. Таке явище досить характерне для європейських і східних суспільств пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу. Не маючи власного досвіду творення регулярної піхоти, правителі звертали свій погляд на досвід найкращих зразків у сусідніх державах. Подібним чином у Польщі за часів короля Яна III Собеського було утворено гвардію польських яничар, яка служила королю і гетьманам, а також супроводжувала послів. Спочатку вона навіть набиралася з турецьких юнаків, завдячуючи славі турецької піхоти, а одяг жовнірів разом з іншими атрибутами (озброєння, музика) повністю наслідував турецькі аналоги⁴¹.

Забезпечити багаточисельне військо уніфікованим одягом одночасно і в стислі терміни можна було тільки шляхом налагодження стабільного централізованого заготовлення барви. О. Сокирко вважає, що саме розвиток централізованого забезпечення одягом був тим головним чинником, що спричинився до появи у сердюків «більш-менш сталого комплекту одягу, уніфікації його кольорів і фасонів», тобто мундиру⁴². Однак потрібно враховувати, що в часи «Руїни» розпорядникам Військової скарбниці було нелегко дістати таку величезну кількість матерії та сукна одного кольору, та ще й за обмежений час. Зважаючи на ці обставини, важко погодитися з

тим, що уніфікація службового одягу найманої піхоти стала тільки логічним наслідком централізованого забезпечення. На нашу думку, приклад турецьких яничар надихнув гетьмана підкреслити на рівні зовнішньої символіки особливий військовий статус сердюцького корпусу. Як і яничари в Османській імперії, сердюки стали опорою гетьманської влади та найзагартованішою частиною українського війська.

Наскільки довго проіснував вищеописаний мундир точно невідомо. Однак в кінці 80-х років і на початку 90-х років XVII ст., за гетьманування І. Мазепи, в офіційній документації в якості сердюцької «барви» називається тільки суконний *жупан*⁴³. Скажімо, після вдалого походу затяжного війська під Кизикермен, універсалом від 29 вересня 1690 р. гетьман доручив компанійському полковнику І. Новицькому роздати річну платню охотному війську, яке перебувало в поході: кінним полкам самі лише гроші, а пішим — барву суконну і грошовий додаток, а саме: по жупану і грошей по 4 золотих на кожного товариша. Наприкінці жовтня через довірених Я. Лизогуба і В. Болдаковського вказана грошова платня і барва були роздані шістьом охотницьким полкам (в тому числі піхотним полкам Яреми і Яворського) «подлуг реестров и прошлорочного поступку»⁴⁴. Перед цим, у хвалебних листах до охотницьких полковників, писаних 21 червня і 16 серпня 1690 р., гетьман запевнює їх у видачі невдовзі річного жалування полкам, зокрема і на піхоту — барву суконну, тільки-но вона буде готова, а при цьому зазначив, що «теперь на многих местах по розказаню нашому барва та шиється»⁴⁵. Барву для охотницького війська шили централізовано в кравецьких цехах Прилуцького, Ніжинського та Стародубського полків, які відповідно до гетьманських універсалів в такий спосіб без винагороди відбували повинність «на потребу войсковую»⁴⁶.

Сердюкам жалували періодично за кошти державної скарбниці, окрім «барви», ще й кожухи для зимової служби. Так, у листопаді 1694 р., доповідаючи у листі до царів про підготовку охочепіхотного полка Таванської залоги «на целозимную тамошную службу», І. Мазепа згадує, що послав на кожного старшого і меншого товариша по шубі, а ті шуби куплені за кошти Військової скарбниці⁴⁷. Підтвердження гетьманським указам знаходимо і в листі запорозців до І. Мазепи, датованому 3 березнем 1688 р., в якому козаки скаржилися в ультимативній формі, що вони своєю службою приносять російським монархам більше користі, ніж охотні піхоти і компанії (сердюки і компанійці), однак запорозькому війську не посилають такої плати, як охотному, — кожного року «по жупану и кожуху» та по кілька коп грошей⁴⁸.

Економіка Гетьманщини з її скромними фінансовими ресурсами не давала можливості забезпечити наймане військо усім необхідним обмундируванням. Тому шапками, чоботами, штанами й іншими речами гарде-

робу сердюки мусили забезпечувати себе самостійно за рахунок грошового жалування. Якихось відомостей стосовно кольору і гатунку матеріалів вказаних речей в діловодній документації нам знайти не вдалось. Не виключено, що в різних полках колір штанів, шапок та поясів визначався особисто полковниками.

В щойно описаному вбранні бачимо сердюків на малюнку невідомого польського художника, який зафіксував з натури гетьманське військо на марші в кінці XVII ст. Сердюки тут одягнуті та екіпіровані майже однаково, а саме: у всіх — цілком уніфіковані суконні жупани в якості «барви»; козацькі шаровари і чоботи, «шапки» циліндричні з доволі високим округлим суконним верхом і вузькою околицею, у деяких пояс, пов'язаний по-козацькому. Всі товариші мають рушницю на погонному ремені, патронну сумку на плечовому перев'язі або поясному ремені і шаблю при боці. Попереду зображено барабанщика, одягнутого подібно до решти сердюків. За етнічним складом товариство неоднорідне: окрім українців знаходимо тут поляків, росіян, калмиків та ін. Привертає увагу фігура турка на передньому плані (можливо сотник або отаман), який на відміну від решти товаришів має турецьку чалму замість шапки, характерну зачіску, а також верхній представницький каптан, застібнутий лише під шиєю.

Компанійці. Компанійська служба хоч і здійснювалася за контрактом, але за своїм статусом була ближчою до козацької, лицарської, потребуючи високих навиків і майстерності вояка-кіннотника. Більше того, по суті компанійські частини — то була єдина справжня кіннота в українському війську. Ця особливість статусу компанійців позначилася і на розмірі їх грошового жалування, яке було помітно вище за сердюцьке, і на відсутності жалуваного одягу. Можна припустити, що відмінності в утриманні й забезпеченні піхотних та кінних частин були закладені ще у 50–60-і роки XVII ст. в гетьманських найманих військах. Кавалерійська служба в Східній Європі, як і на Сході, традиційно вважалася елітною, престижною і виступала прерогативою лицарського, шляхетського суспільного стану, що забезпечував могутність і безпеку держави. Натомість в піхоті, як правило, служили представники нижчих та особисто залежних верств суспільства, при цьому держава чи господар-магнат забезпечували останніх необхідним службовим одягом і зброєю по формі. А надане урядом чи господарем службове плаття, зазвичай уніфіковане, в даному випадку вказувало на підлеглисть, залежність службовців від правителя, господаря чи держави, ставлячи піхотинців на рівень озброєних слуг. Такий принцип діяв в Османській імперії, Речі Посполитій, Московській державі. Отож, відсутність форменого службового одягу у компанійців, на нашу думку, розглядалась гетьманським урядом і самими товаришами як привілей. Та варто звернути

увагу на той факт, що цей «патріархальний» принцип забезпечення службовців зберігався в гетьманському війську і в пізніший час, коли етнічний і соціальний склад піших і кінних охотних частин вже став практично однаковим, репрезентованим в основній своїй масі представниками місцевого вільного населення нешляхетного походження: охочими нерєєстровими козаками, запорожцями, міщанами і декласованими елементами.

Часом окрім встановленої за контрактом грошової платні компанійці одержували за наказом гетьманів додаткову грошову допомогу для забезпечення необхідним для служби одягом. Ця повинність покладалася на господарів становиськ, тобто осель, де квартирували компанійці. В окремих випадках компанійцям видавали і готові предмети одягу — з військових запасів, створених від зборів з населення. У такий спосіб, опікуючись найманцями і винагороджуючи їх за відданість і сумлінне виконання професійних обов'язків, гетьмани, вочевидь, намагалися завоювати прихильність, відданість і збройну підтримку з боку найманців для зміцнення своєї влади. Так, І. Самойлович, отримавши булаву, аби заохотити компанійців, видав указ, із дозволом кожному товаришеві охочекомонного полку наказного полковника і осавула І. Новицького брати з господарів становиськ готівкою по одному золотому на тиждень, «же бы за тие золотіе прибираючи, меншие свои потребности чоботы и иные измышляли»⁴⁹. Інший факт пожалування одягом знаходимо у хвалебному листі І. Самойловича від 15 жовтня 1678 р. до полковника І. Новицького з товариством, в якому гетьман обіцяє: «...яко одежею потребною так и просторнейшим на зиму становиском вас уконтентуем»⁵⁰.

Говорити про існування у компанійців якогось регламентованого одягу певного покрою та кольору немає підстав, доки не з'являться достовірні свідчення на цей рахунок. Навіть якщо і допустити наявність певного статутного положення, яке регламентувало службовий стрій в цілому, воно навряд чи могло бути реалізовано за відсутності централізованої інтендантури. Адже більшість предметів одягу і спорядження для служби компанієць споряджав самотужки.

Компанійці мало чим відрізнялися від козацької кінноти не тільки за способом ведення бойових дій, але й за одягом та спорядженням. Очевидно, в перші роки існування охотного війська, коли полки мали мішаний етнічний склад, костюм охотної кінноти був куди більш неоднорідний у порівнянні не тільки з козацьким, але й з сердюцьким. Однак, вже за гетьманування І. Самойловича, принаймні з 1780-х років, стрій компанійців більш-менш уодноманітнюється. Іноземних професійних кадрів сильно поменшало внаслідок масштабних і важких кампаній 60–70-х років XVII ст., вони фактично перевелися, а рештки зазнали швидкої культурної асиміляції.

Документи останньої чверті XVII — першої чверті XVIII ст. згадують серед службового одягу компанійців: жупани, каптани, шаровари, чоботи, пояса шерстяні і шовкові, опанчі⁵¹ зі свитного сукна і бурки⁵², «шапки»⁵³ смушкові із суконним верхом і кожухи⁵⁴ взимку. Так, в числі складових службового вбрання і спорядження, взятих у лютому 1691 р. у компанійця сотні Гордієва полку І. Новицького, лубенський полковник Леонтій Свічка називає «коня з кулбакою, сагайдак, шаблю, жупанов два, чоботи, шапку, пояс шовковий и бурку»⁵⁵.

Свідчень про службовий одяг і форми забезпечення ним найманого війська в кінці XVII — на початку XVIII ст., до Полтавської кампанії 1709 р., майже не збереглося. З тих обмежених відомостей, які вдалося дістати генеральній старшині з різних джерел на запит Малоросійської колегії (МК), відомо наступне: охотницькі полки були комплектом не рівні, однак нижче шестиста не було; цим полкам видавали жалування грошове з орендних грошей Військової скарбниці, а саме: на рік компанійцям — рядовим — по 4 руб., а хто з молодиком служить (подвійним товаришам) — по 6 руб. «опроч місячного оброку», плюс ще місячної платні: в літні місяці — кожному по 8 гривен, а в зимові, окрім того, давали на овес для коней по 2 гривні; сердюкам давали на всі зимові і літні місяці по 8 гривен, а на рік — по 2 рублі «и по кунтушу суконному». Старшині компанійській і сердюцькій давали кожному, по їх чинах, особливий грошовий оклад місячний і річний⁵⁶. Отож, можна зробити висновок, що суконний жупан був, так би мовити, перехідним типом мундиру серденят. Подібно до інших підзвітних гетьманові найманих військових частин (Військової музики, Жолдацької роти) сердюки теж переодяглися у службові строї за фасом шляхетського або козацько-старшинського зразка. При цьому мундирну і комунікативну роль починає відігравати замість жупана верхній каптан — *кунтуш*⁵⁷. У документах початку XVIII ст. зустрічаємо згадку про виготовлення для охотного війська «кавтанов» із значенням барви нового зразка — кунтуша⁵⁸.

В архіві Російського Сенату по Малоросійській експедиції зібрана більш детальна інформація про жалування охотних полків до гетьманування І. Скоропадського. Згідно з цими даними, чини і рядові кожного компанійського полку отримували на рік самий лише грошовий оклад; особовому складу сердюцьких полків теж платили грошове жалування, а всіх рядових, отаманів і добошів, опріч того, забезпечували мундиром вартістю у 4 руб., але їхній грошовий оклад був менше, аніж у відповідних службовців компанійських полків⁵⁹.

Підвищення грошового окладу і зміну фасону «барви» сердюків (за польським зразком) можна пояснити тим, що сердюки отримали статус геть-

манської гвардії і були разом з компанійцями в особливій пошані у І. Мазепи. Крім того, сам гетьман дуже схилявся до польського шляхетського побуту й товариства, а в охотницьких полках, за свідченням сучасника, «все наголо одни поляки служат» (свідомо перебільшено автором доносу на І. Мазепу)⁶⁰.

Полковники і старшина охотницьких полків у святкові дні та під час урочистостей вбиралися досить дорого, майже подібно до козацької старшини, хоч їхні статки були значно меншими. У реєстрах їхніх гардеробів знаходимо ті самі речі, що й у козацької еліти⁶¹. Певна кількість коштовних тканин, сукон, хутра і одягу потрапляла до полковників й інших старших чинів в якості військового трофею та винагороди від гетьманів і царів. Зокрема, подібно до козацьких чинів, охотницька старшина, а інколи і рядові, у 70–90-х роках XVII ст. — 1700-х роках отримували від царів за військові заслуги, посольську службу, доставлення «язиків» і з нагоди різних свят і державних урочистостей на пошиття одягу хутро соболя, сукна «лундиш», «кармазин», «полукармазин» і «аглинське», оксамит флорентійський, обер гладку і золотну квітчасту, беберек, камку «кармазин», лудан, атлас і тафту — кількістю і гатунком відповідно до чину і посади пожалуваного, за спільною для всього українського війська ієрархічною схемою⁶². Жалувані матерії і хутра, як правило, йшли на пошиття святкових, урочистих представницьких верхніх одягів — каптанів/жупанів, кунтушів, опанчей-мантій тощо.

Однак повсякденне службове вбрання старшини, особливо сердюцької, було значно простішим, загалом ненабагато кращим, ніж у рядових товаришів. У більшості старшин інших джерел прибутку окрім військової служби не було, тому вони, як і рядові, повністю залежали від милості гетьманів і стабільності у виплаті встановленого жалування.

Поодинокі писемні джерела початку XVIII ст. підтверджують стабільність матеріального забезпечення найманого війська на перетині століть. Так, у липні 1701 р. генерального осавула Івана Скоропадського було відряджено до Пскова «з денгами и с платьем, с сукнами за прошлой год заслуженой компанії и сердюкам»⁶³. А в листі І. Мазепи до голови Посольського приказу Федора Головіна (червень 1702 р.), де обговорювалися деталі висилки українських військ до Прибалтики, гетьманом між іншим відзначено наступне: «По моей верной должности подданской тое тут прекладаю же Компанейские и Сердюцкие полки суть одежны и не стыдно с оными людям заграничным показатися. Войско зась Городовое не все одержно и овшем болшая часть сермягами простыми покривается»⁶⁴.

Проте ситуація почала докорінно змінюватися в негативний бік наприкінці правління І. Мазепи, під час доленосних для України подій. Внаслідок частих,

виснажливих виправ, які до того ж велися на віддалених від України північних територіях, виникли проблеми із забезпеченням охотних полків, що, зрештою, відіграло фатальну роль. Як відзначає О. Сокирко, зазнаючи втрат і нестатків, голодні і напівроздягнені охотники почали звертатися через голову гетьманського правління до російської влади з проханнями про виплату їм грошей. Причому, перші петиції подібного змісту царська канцелярія почала отримувати ще до переходу І. Мазепи на бік шведів⁶⁵. Так, ротмістр Василь Адамович з окремими компанійцями охочекомонного полку А. Танського, відданого під команду генерала Р. Боура в 1708 р., отримавши поранення в битві під містечком Кадіним, писали в жовтні 1708 р. з шпиталю смоленського до московського уряду: «...лошеди под нами побиты и ружье и платье с нас все побрано бѣзостатка...», з проханням видати їм жалування⁶⁶.

Провал Мазепиної акції, дефіцит державної скарбниці спричинений підривом економіки і господарства, негативно позначилися на забезпеченні найманих частин. Із втратою могутнього патронату в особі гетьмана охотне військо разом з тим втратили і належну матеріальну підтримку. У документах нерідко трапляються свідчення скрутного становища найманців, коли службовці через свою бідність не мали змоги придбати навіть найнеобхідніші літні і зимові предмети одягу.

У проекті договірних «статей» із Росією 1710 р., у шостому пункті гетьманський уряд звернув особливу увагу на стан охотницького війська, зауваживши зокрема, що «Войска охочие конные и пехотные голодни и наги» і внаслідок розорення України не вистачає на усіх службовців навіть хлібного жалування. А тому, не маючи на утримання охотників ніякої скарбниці, козацьке керівництво наполягало на встановленні «по давному обыкновенію» оренд, не надто обтяжуючи населення, як було за І. Самойловича⁶⁷. Кількість охотного війська скоротилася з семи полків до трьох компанійських і лише одного сердюцького, які, в свою чергу, залишилися далеко не в повному складі.

Політика економії, яку провадив уряд у 10–20-х роках XVIII ст., межувала зі скупістю. Зокрема, замість кунтушів з доброго фабричного сукна сердюки починають отримувати в якості «барви» *габьяк*, або *біляк* — кунтуш, пошитий з нефарбованої турецької білої габи. (За нашими спостереженнями, у першій третині XVIII ст. в документах офіційного і приватного характеру під «габяком» в усіх випадках розуміється верхній каптан-кунтуш (або черкеска), пошитий зі звичайної або фарбованої габи. Іноді такий кунтуш, шитий з нефарбованої габи або «абинного» (доморобного білосвітного) сукна позначено терміном *бѣляк*). Як засвідчують реєстри виплати жалування піхотному полку Г. Бурляя та звіти самих службовців, уряду І. Скоропадського вдалося налагодити належне сердюкам річне жалування барвою

і грішми лише через кілька років (видавалося у Чернігівському полку). При цьому барву у вигляді верхнього габяного каптана до 1723 р. одержували не тільки сердюки, але усі ротні і полкові чини за винятком полковника (хорунжий, осавул, п'ять сотників, п'ять ротних хорунжих, п'ять осавулів та 23 отамани). У справі про видачу жалування Сердюцькому полку за гетьманування І. Скоропадського показано наступне: у 1714 р. 226 сердюкам видали по біляку без грошового додатку, а трьом сотникам платні зовсім не дісталось, наступного року сердюки отримали по 30 алтин без барви, а сотники — по 10 талярів. Надалі ж полк отримував регулярно встановлену річну платню: сердюки, кількість яких до 1720 р. скоротилася до 160 чоловік, — по біляку і 30 алтин, а три сотники — по 10 талярів. Причому сотнику Василю Лавриненку у 1718–1720 рр. не давали річної платні через те, що він одружився із заможною козачкою⁶⁸. Жалування полковникові і старшині у згаданому документі не зазначено.

Однак у звітах самих охочепіхотних чинів ми зустрічаємо інші відомості про плату сердюкам за гетьманування І. Скоропадського, які дещо розходяться із показаними офіційними відомостями канцелярій. Як доповідала Генеральна військова канцелярія (ГВК) Малоросійській колегії 11 серпня 1722 р., покійний гетьман І. Скоропадський, згідно із звітом самих чинів (яких на 1722 р. перебувало у наявності 320 чол., окрім старшини), давав їм річного жалування тільки по 8 гривен і «по б'ляку», чим сердюки залишаються незадоволені⁶⁹. У зворотному листі-указі президента МК С. Вельямінова від 30 серпня 1722 р. до П. Полуботка і генеральної старшини зазначено, що сердюки 22 серпня подали йому чолобитну, в якій показано, що їм за покійного гетьмана було визначено жалування з «малоросійської» скарбниці: полковнику — по 6 руб. на місяць і по 20 руб. річної платні, але з минулого року досі того жалування не видано, через що «он пришел во всеконечную скудость и долг». Хорунжему, осавулу і сотникам платили по 2 руб. 13 алтин і 2 деньги на місяць та по 6 руб. на рік; п'ятьом ротним хорунжим, п'ятьом осавулам і 23 отаманам — по 26 алтин 4 деньги на місяць і по одному рублю річної платні; сердюкам — по 26 алтин на місяць і по 80 коп. на рік. Окрім того, сердюкам й усім зазначеним чинам крім полковника разом з річною платнею давали на рік по «белому кафану обыиному» (себто шитому з білого доморобного грубого, нефарбованого сукна — так званого «обинного» або «обиіного» (рос.)). Однак, зі слів службовців, за минулі 1713, 1717, 1721 і на поточний 1722 роки того жалування не видано, через що вони «оскудели, и платем обносились». У відповідь на подану скаргу С. Вельямінов наказав видати згаданим чинам і рядовим заслужане жалування і по «белому обыиному кафану» (біляку) за показані роки и «ныне что оных на лице есть»⁷⁰.

Записи у щоденнику гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр. та збережена документація канцелярії Малоросійської колегії стосовно виготовлення барви для охотницьких полків на 1723 р. надають деякі відомості про вартість, ґатунок та процедуру заготовлення мундирів для «затяжного» війська у 20–30-х роках XVIII ст. Відповідно до указу Малоросійської колегії в грудні 1722 р. «на дело сердюцкого полку кафтанов» було закуплено в Полтаві на ярмарку (у міщанина М. Матвєєва) партію габи — 270 штук, ціною 29 алтин 2 деньги, або 88 коп. за штуку (тобто портище, кількість тканини для виготовлення одного каптана). Готовий сердюцький біляк («абинний» каптан) мав обійтися скарбниці у $96\frac{3}{4}$ коп.⁷¹ В кінці лютого 1723 р. ГВК відправила полковнику стародубському для розіслання у кравецькі цехи містечок полку частину габи (115 штук) на пошиття габ'яків товариству полку Г. Бурляя, що консистувався (квартирувався) в Шептаковщині, наказавши «з какой габы или з одной штуки з болшой болшой а з меншой менший был викроен габяк или нѣкоторые штуки роскроивши, к другим штукам, жебы з каждой вишло по беляку, употребит бы на прикладки до 15 албо 16 штук...». На жаль, документ не надає інформації стосовно зовнішнього вигляду, деталей, технології і особливостей крою, шиття і оформлення каптанів. Як видно з наведеного фрагменту, не тільки сам каптан, але й «приклад»⁷² до нього робили з простої габи. Це можна пояснити тим, що при виготовленні партії «барви» уряд виходив з принципу економії. З поданої звістки важко зрозуміти, що представляв собою і де розміщувався в даному випадку габяний приклад, адже в документі не застережено про фарбування приборної габи. Можна припустити, що прикладна габа йшла на підшивку вилогів, коміра, кишенькових проріх і піл у вигляді лиштв, а також, цілком можливо, на портище нагрудних нашивок на кшталт петлиць⁷³, пришитих по борту піл.

Виготовлені габяки були роздані товариству сердюцького полку в Шептаках (містечко Стародубського полку) на початку квітня, відповідно до указу канцелярії від 3 квітня 1723 р.⁷⁴ Увесь комплект виготовленої «барви» становив 249 каптанів, себто рівно стільки, скільки нараховував усіх чинів і рядових разом полк Г. Гаврила Бурляя, як стверджує О. Сокирко. Отже, «біляки» призначалися для усіх військовослужбовців, від рядового до полковника включно⁷⁵.

Цікаво, що подібні габяні каптани 1723 р. централізовано виготовили також і на компанійські полки. Так, посилаючи 29 вересня 1722 р. в Малоросійську колегію поіменний реєстр усього товариства і оклад на кожного «урядника» і рядового полку компанійського Чужинога, ГВК просила, аби видано було їм річну платню і «для мундѣру оним в Нѣжинском ярмарку габу куплено б»⁷⁶. У документації Малоросійської колегії про

витрати скарбниці за 1723 р. показано, що на каптани для сердюцького і компанійського полків було куплено 1285 габ⁷⁷.

У документах Малоросійської експедиції Сенату (1741–1769 рр.) про витрати Скарбу на наймані формування за 1722–1728 рр., а також у витратних справах Малоросійської колегії, зазначено, що протягом періоду правління МК сердюцький полк Г. Бурляя отримував те саме жалування, що і за І. Скоропадського. При річній платні давали «обинные кафтаны» на весь полк, від полковника до останнього рядового, причому полковнику — по 6 каптанів, а усім іншим — старшині, довбишу і рядовим товаришам — по одному⁷⁸. Генеральний хорунжий Микола Ханенко у своєму щоденнику теж зафіксував, що охотному війську разом із старшинами річна плата «и мундир по давнему уставу дается»⁷⁹. Компанійським полкам за традицією жалували за службу самі лише гроші, причому, як показують витратні відомості, з деякою відмінністю для різних полків⁸⁰.

В окремих випадках у походах компанійці отримували від уряду грошову допомогу на придбання зимового одягу. Так, усі компанійці Чужиноного полку, які перебували в Терекському поході під командою наказного полковника Григорія Тонконога (110 чол.), дістали у 1724 р. по 3 руб. «на кожух на першу зиму»⁸¹.

Згаданий вище процес скорочення кількості особового складу в полках призвів до того, що у 1725 р., після Низового і Терекського походів, у чотирьох найманих полках (Часников, Ковбасин, Чужин і піхотний Бурляєв) нараховувалося разом зі старшинами тільки 1066 чоловік, а на 1726 р. — вже 984 чол.⁸² Зважаючи на цю обставину, указом імператриці Катерини I від 14 липня 1726 р. було приписано «компанейских трех полков наличных людей скасовать в два полка и быть ныне по 600 человек в полку, а впредь, смотря по нужде, учинить по 1000 человек. Сердюцкому полку, кои служили во время походов, при гетмане — не быть, понеже за ними н[ы]не в Малой России никакой службы нет»⁸³. Відповідно до високого указу Сената і розпорядження генеральної старшини у листопаді 1726 р. охочекомонні полки Чужин, Часников і Кавбасин було переформовано у два — Чужин і Часников⁸⁴. Втім, шостим пунктом договірних «Решительних статей» гетьмана Д. Апостола із царським урядом 1728 р. знов передбачалось мати три компанійські полки по 500 чол.⁸⁵ Проте, як показує документація ГВК, третій полк було сформовано тільки наприкінці 1730-х років. У 1729 р. гетьман разом із генеральною старшиною склали нову Зразкову відомість про річне жалування усіх найманих формувань українського війська. Компанійцям мали давати тільки грошову платню: рядовим — по 4 руб. у рік, сотенній старшині і курінним отаманам — по 7 руб.⁸⁶ Однак, тягар виснажливих закордонних походів, дефіцит коштів у Військовій скарбниці

і пов'язані з цим тривалі затримки у виплаті річного жалування компанійським полкам призвели до різкого погіршення матеріального становища і бойової готовості охотного війська за правління гетьмана Д. Апостола⁸⁷.

Уявлення про весь комплекс воєнного костюма охотницького війська не буде повним без реконструкції **комплексу озброєння найманців**.

Охочекомонні та охочепіхотні частини мали певну, характерну для кожного роду війська специфіку в озброєнні й амуніції, які, втім, не були строго уніфікованими навіть по полках. Нормативно-правової документації, що регламентувала озброєння і спорядження охотницьких полків, віднайти поки що не вдалося, рівно як і відомостей, що дають тверді підстави передбачати її існування.

У збройовому арсеналі компанійців джерелами згадуються практично ті самі типи зброї, що їх використовували кінні «городові» козаки: шаблі, рушниці легких типів і пістолети при відповідній амуніції, іноді лук зі стрілами замість рушниць. Серед вогнепальної зброї компанійців наприкінці XVII ст. джерела здебільшого згадують «ручниці», себто, вочевидь, типові недовгі козацькі завісні пищалі місцевого виготовлення з традиційним багатопрофільним аркебузним прикладом⁸⁸. Причому ці повідомлення стосуються як окремих компанійців, так і полків у цілому. Скажімо, полковий осавул Іван Рубан повідомляв своєму командирі навесні 1690 р. про підряд «...слюсара для роблення ручниць», якому «и задатку дадем...»⁸⁹.

Окрім ручниць в охочекомонних полках певною мірою отримали вжиток карабіни московської або західноєвропейської роботи. Деякі товариші могли мати ще й пістолети. Крім того, принаймні до кінця XVII ст. документи засвідчують і наявність сагайдаків⁹⁰ на озброєнні окремих компанійців⁹¹.

Холодною зброєю компанійців були шаблі, а також ножі різних видів⁹². Стосовно використання компанійцями древкової зброї — списів, важко наразі робити якісь певні висновки. Єдина згадка в джерелах припадає на 1676 р. — про виготовлення «гротів» до списів для полку І. Новицького⁹³. Але це не дає підстав однозначно стверджувати, що на цей час списи стали обов'язковою складовою озброєння усіх компанійців, як то відбулося в козацьких полках. Окремі товариші, передусім подвійні, могли мати і захисну зброю, зокрема місьюрку, панцер і карваші, здобуту у боях або придбану власним коштом.

Свої особливості в озброєнні мали й охочепіхотні полки. О. Сокирко цілком справедливо зауважує, що, на відміну від компанійців, у яких головну роль відігравала вогнепальна зброя polegшених типів, в піхоті ставка робилася на потужність, високу далекобійність і густість бою. Однак, важко погодитись із безпідставним твердженням, начебто сердюки використовували *мушкети* західноєвропейського типу — «найдосконаліші

зразки тогочасної ручної вогнепальної зброї», як вважає дослідник⁹⁴. Очевидно, автор, будучи недостатньо обізнаний із семантикою місцевих найменувань зброї в староукраїнській мові досліджуваного часу, просто буквально зрозумів часто згадуваний в документах 70–90-х років XVII ст. збірний термін *мушкет*⁹⁵. (Так, у листі-посланні І. Самойловича до московського царя, писаному 9 травня 1677 р., з-поміж військ, відправлених на посилення Чигиринської застави в квітні 1677 р., гетьман виділяв полковника охотного піхотного Петра Кожуховського з його полком у 1000 чоловік «с мушкеты», а також третього охотного піхотного полковника Герасима Васильєва з його полком, а тих полчан разом з відправленими відбірними городовими козаками мало бути «с полпаты тысячи людей с мушкеты»⁹⁶. У березні 1678 р. до Чигирини знов відправлено сердюків «семь сот человек пехоты добрые, мушкетеров охотных»⁹⁷. У 1690 р. у листі до особового складу охотницьких полків І. Мазепа вимагав у полкових командирів, аби «пехота мушкеты справные всегда мели»⁹⁸). Натомість очевидцями інколи вказується конкретний тип рушниць («мушкетів»), якими користувалися сердюки під час Чигиринської кампанії, — *яничанки/яниченки*, тобто яничарки, що залишилися поза увагою дослідника. Наприклад, згідно зі свідченнями військового товариша М. Васильєва про військові дії проти турків під Чигирином (8 вересня 1677 р.), І. Самойлович відправив до Чигирини з р. Солониці серденяцького полковника Дмитра та сердюків 1000 чоловік «с янычанки»⁹⁹. Причому саме ця ручна вогнепальна зброя мала найбільшу для того часу далькість і густість бою, й аж ніяк не мушкет. Останній дійсно відзначався великою потужністю, але прицільна далекобійність у нього була вельми невисокою — не більше 150 м, а вага завеликою — близько 7 кг. Позитивний ефект досягався лише шквалом вогню шикованих у щільні ряди мушкетерів. Натомість мушкет не був розрахований на проведення індивідуальних дій у розсипному строю і прицільну стрільбу, що були звичайною практикою в тактичному арсеналі охочепіхотних частин. Отож, можна гадати, що спочатку, до гетьманування І. Мазепа, якщо не всі, то принаймні більшість сердюків, озброювалися за зразком яничарського корпусу турецькими масивними рушницями з довгими, високоякісними нарізними стволами. Не виключаючи можливості потрапляння згаданих яничарок до лівобережного охочепіхотного війська в якості трофею, все ж більш вірогідним здається, що вони залишилися у сердюків, що перейшли на лівий берег Дніпра на службу до І. Самойловича, з часів служби у П. Дорошенка (найманці вербувалися до лівобережного війська разом з наявною у них особистою зброєю). В подальшому сердюцькі полки вже забезпечувалися переважно рушницями місцевої та московської роботи.

Окрім довгоствольних рушниць сердюки мали на озброєнні шаблю з ремінними пасками, пороховий ріг турецького зразка, натруску, сумку з рушничним начинням і набоями та кілька ножів. Наприклад, в реєстрі речей сердюків, що приїхали до Малоросійської колегії 31 травня 1723 р., ми подибуємо «мушкети», роги порохові, шаблі, в тому числі одна із золоченою оправою¹⁰⁰.

Під час штурмів і оборони фортець наймана піхота уживала ще й додаткову зброю. Російський генерал Патрік Гордон згадує у записках свого щоденника про облогу Чигирина 1677–1678 рр., що охочепіхотні полки, які захищали фортецю, мали списи (можливо рогатини) та сокири (бердиші). Списи були також в сердюків Таванської залоги у 1699 р. Частина сердюків у чигиринських боях використовувала ще й ручні гранати — залізні, глиняні або скляні металеві снаряди сферичної форми, начинені порохом. О. Сокирко вказує також на поодинокі згадки у джерелах про обуки (обушки) в найманському арсеналі (під «обухами», очевидно, слід розуміти чекани¹⁰¹). Зокрема, в бійці із запорожцями у Таванській фортеці сердюки полковника Якова Покотила мали окрім шабель й списів ще й обуки. Ударами обука, за версією Самійла Величка, страчував полонених турків компанійський полковник Андрій Мурашко¹⁰². Усі сердюки мали ще й необхідний шанцевий інструмент (лопатку), який під час походу перевозили в обозах разом із сокирами й заступами, а на бойовищі ховали у чохлах і за допомогою ремінної петлі чіпляли позаду до поясного ремня разом з іншими предметами амуніції.

Належний рівень бойової готовності підтримувався регулярними інспекціями в полках, беручи до уваги важливість регулярного війська і величезну потребу у професійних послугах охотників для гетьманської влади і держави в цілому. Так, гетьман І. Мазепа, повідомляючи у вересні 1690 р. у хвалебному листі до чинів і товариства охотницьких полків про видачу їм заслуженого жалування, просив полковників і всіх військовиків зі свого боку продовжувати сумлінно виконувати свої обов'язки, «и яко комонник коне добрые и порядочные военные риштунки, так пехота мушкеты справные всегда мели»¹⁰³. У разі необхідності, насамперед під час важких, виснажливих кампаній, охотницький корпус забезпечували головною вогнепальною зброєю централізовано: документи містять згадки про поставку в полки рушниць (зокрема компанійським полкам 1677 р. і 1678 р.) та регулярні поставки пороху, свинцю і куль для товариства¹⁰⁴. Збереглися також відомості про відправлення з Москви в Україну великих партій ручної вогнепальної і холодної зброї західного типу. Зокрема, 1707 р. було відправлено 3000 рушниць, того ж року з Москви до Києва відправлено «оружия немецкого» 11482 фузії і «багнети», а також царським указом велено надіслати з «Оружейной палаты» до гетьмана, згідно з його вимо-

гами, тисячу фузій і стільки ж шпаг добрих з усім солдатським убором «безденежно»¹⁰⁵. Цілком вірогідно, що частина цієї зброї призначалася для охотного війська. Не виключаємо також можливість використання компанійцями й сердюками трофейної зброї татарського, турецького, російського, шведського та польського походження, якою час від часу поповнювалися арсенали найманців. Як стверджує О. Сокирко, багато її потрапило до рук охотників у Лівонії у 1700–1702 рр., коли їм дісталися шведські арсенали з великою кількістю мушкетів, фузей, штуцерів і пістолетів¹⁰⁶. Уніфікованої амуніції в охотницькому війську не існувало, хоча загалом вона практично не відрізнялася від козацької. Сердюки замість ладунок здебільшого уживали для зберігання набоїв шкіряні сумки або підсумки, в яких носили й інші рушничні приналежності (сало, флейтухи, трути, кулі та ін.). У компанійців додатковим, хоча й необов'язковим, предметом спорядження міг бути шабельтас¹⁰⁷ — для зберігання грошей, листів, документів тощо¹⁰⁸.

Вищі і середні компанійські чини озброювалися і екіпірувалися під час бойових дій подібно до козацької еліти. Серед озброєння полковників, осавулів і сотників охочекомонних полків очевидцями військових кампаній і в реєстрах майна згадуються пістолети, рушниці і шаблі різних типів й походження, ножі, а також захисна зброя східних типів, як-от: панцери, місюрки, карваші, аж до середини XVIII ст. Фігурує в озброєнні старшини і сагайдак як шляхетна, лицарська зброя¹⁰⁹.

Посадовою відзнакою піхотних і комонних полковників, за твердженням О. Апанович та В. Заруби, так само, як і в козацьких, служив пірнач¹¹⁰. Маємо підтвердження цьому і в писемних джерелах: так, в липні 1676 р. гетьман І. Самойлович затвердив Іллю Новицького (на той час він виконував

Рядовий товариш охочепіхотного війська (сердюк). 1677–1680-і рр.
Реконструкція автора

Сердюк гетьманської варті, жолдак.
Кінець XVII — початок XVIII ст.
Реконструкція автора

обов'язки командира охочекомонного полку), «яко человека от молодых лет трактующего военную службу», на «уряде» полковника охочекомонного, надавши «надлежащий до тоей полковницкой верхности знак войсковый»¹¹¹.

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. III. — С. 96.

² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — 532 с.; *Его же*. Украинское казачье войско в конце XVII — начале XVIII в. // Полтава (к 250 — летию Полтавского сражения). — М., 1959. — С. 260.

³ Апанович О.М. Збройні Сили України першої половини XVIII століття. — К., 1969. — С. 96–97.

⁴ Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки НТШ. — Л., 1993. — Т. 225: Праці історично-філософської секції. — С. 240–241, 248–249; *Його жс*. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 107, 123–126.

⁵ Сокирко О. «Одягати і наглядати» (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII — початку XVIII ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії / Гол. ред. В. Смолій. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 173–188; *Його жс*. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. — 2002. — Число 2 (5). — С. 108–128.

⁶ *Його жс*. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — 280 с.: іл.

⁷ Детально про це див.: *Його жс*. Рицарі другого сорту: найманці в «легітимному порядку» Гетьманщини // Просемінарій. — 1999. — Вип. 3. — С. 58–59; *Його жс*. Лицарі другого сорту... — С. 66; Федорук А.В. «Затяжне» військо Гетьманщини в 50–60-х роках XVII ст.: деякі аспекти виникнення та організації // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 1999. — Вип. 9. — С. 48; Дядиченко В.А. Украинское казачье войско... — С. 252.

⁸ Апанович О.М. Вказ. пр. — С. 94, 96; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо... — С. 243; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 157.

⁹ *Його жс*. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини у боротьбі з турецько-татарською експансією 1676–1681 рр. // Просемінарій. — 1997. — Вип. 1. — С. 17; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — АЮЗР). — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 140, 234; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 51–52.

¹⁰ Федорук А.В. Вказ. пр. — С. 45–46.

¹¹ Там само. — С. 47; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 59.

¹² Федорук А.В. Вказ. пр. — С. 46.

¹³ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 130, 135, 139.

¹⁴ Див.: Федорук А.В. Вказ. пр. — С. 46; Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки / Серія «Запорозька спадщина». — Вип. 3. — Запоріжжя, 1997. — С. 22, 25.

¹⁵ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 168.

¹⁶ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 119–120.

¹⁷ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 94, 169; Стороженки: Семейный архив. — К., 1908. — Т. VI. — С. 134, 135; Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. — Одесса, 1918. — С. 48.

¹⁸ Сокирко О. Рицарі другого сорту: найманці в «легітимному порядку» Гетьманщини... — С. 72.

¹⁹ Для истории компанейских полков // Киевская старина (далі — КС). — 1901. — № 10. — С. 11; Дядиченко В.А. Украинское казачье войско... — С. 252; Апанович О.М. Вказ. пр. — С. 95; Історія українського війська. — К., 1994. — Т. I. / І. Крип'якевич та ін. — 5-е вид., змін. і доп. — С. 331; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 79.

²⁰ «Барвою» (з пол. *barwa*) ще з середини XVI ст. на території Речі Посполитої, включаючи і українські землі, а пізніше і в новоутвореній козацькій державі, називали ліврею, періодично жалуваний вельможними господарями або урядом одноманітний службовий одяг найманих приватних слуг і надвірних служителів (у тому числі і надвірного війська), який виготовлявся за єдиним зразком й у відповідній колірній гамі, що часто включала гербові кольори господаря-сюзерена. А з кінця XVI ст. *барвою* також називали приписаний урядом для військовиків формений одяг (комплект уніфікованих предметів одягу), власне мундир / уніформу (*Gloger Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana. — Warszawa, 1900. — Т. 1. — S. 124; Golembiowski L. Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych sposobem Dykcyonarza ułożone i opisane. — Warszawa, 1830. — S. 119; Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk. Polski mundur wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 17).*

Термін *мундир* (рос. *мундир*, з нім. *die montur*, від фр. *monture* — ‘одяг, спорядження, постачання’) увійшов до українського лексикону через російську мову на початку XVIII ст. і з того часу почав уживатися паралельно з традиційною назвою *барва*, позначаючи комплекс офіційно приписаних предметів службового обмундирування.

У вузькому значенні слова під «барвою» або «мундиром» розумівся, за наявності інших формених речей, тільки суконний спідній чи верхній каптан визначеного кольору і фасону, що ніс інформацію про рід війська, професію (вид служби) і чин або посаду власника мундиру, тобто той обов'язковий головний одяг, що виконував розпізнавальну функцію.

²¹ Див.: Сокирко О. «Одягати і наглядати»... — С. 179–182; Його ж. Лицарі другого сорту... — С. 207–209, 216–217, 221.

²² АЮЗР. — СПб., 1882. — Т. 12: 1675–1676. — С. 216–217.

²³ Там же. — С. 217.

²⁴ Там же. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 119–120.

²⁵ Там же. — С. 358–359.

²⁶ Там же. — С. 683–684.

²⁷ Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів... — С. 51–52.

²⁸ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 717.

²⁹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 49, 51.

³⁰ *Курта, куртка* (через пол. *kurta*, угор. *kurta* ‘доломан’ з рум. *curtu*, від лат. *curtus* ‘короткий’, або ж з тур. *kürtä* ‘коротке плаття’; рос. *курта, куртка* ‘те саме’) — слово, яким позначали короткополий, шитий до стану каптан східного покрою, з вузьким сторчковим коміром; виступало синонімом до назв *юпка* і *гусарка*.

³¹ *Мусулбес, мосулбес, мосолбес* — просте вузьке, гладке червоне бавовняне полотно турецького виробництва, світло-червоний кумач невисокого гатунку.

³² Бавовну або клоччя уміщували тонким шаром між підкладкою і лицьовою тканиною, що її зверху стібали міцним шовком у смугу чи значно рідше — «у шахи» навскісними смугами. В першому випадку станок стібали уздовж вертикально, а рукава — упоперек, утворюючи пласкі валики шириною до 3 см. Ця технологія походить з монгольських й середньоазійських степів та призначалася для утеплення і зміцнення одягу, шитого із легких бавовняних і шовкових тканин.

³³ *Доломан, дуломан, долама* (з тур. *doloman, dolomah, dolamah, dholemah* від тур., крим.-тат. *dola* — ‘оточувати, закутувати’) — турецький довгий (майже до кісточок) верхній плащовий одяг прямого покрою з великим відкидним коміром та довгими вузькими декоративними рукавами, зшитими під ліктями, із проріхами для рук попереду в проймах або вище ліктя, яничарський суконний плащ.

³⁴ *Габа* — дешеве грубе, товсте і цупке турецьке сукно природного білого кольору.

³⁵ Фрагмент тексту з оригіналу: «...мундир, состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый густо хлопчатой бумагой и выстеганный частыми полосами; и из шаравар суконных голубых, а вместо плащей, из одного турецкого доломана белого сукна, называвшагося габою с воротником до пояса» («История Руссов или Малой России. Сочинение 1769 года» // Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі — ВР РДБ). — Ф. 152. — Оп. 1. — Спр. 32 (М. 1136). — С. 322). Порівн.: «Мундир сердюков состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый часто баволною и выстеганный частыми полосами, и из шаровар суконных голубых, а вместо плащей из одного турецкаго дуломана белого сукна, называвшагося габою, с воротником по поясу» (История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, архиепископа белорусского. — М., 1846. — С. 179).

³⁶ Летопись(ец) или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов / Издал В. Антонович. — К., 1888. — С. 31. (Праця більше відома як Літопис Лизогубський, складений 1742 р.)

³⁷ *Введенский Г.Э.* Янычары. — СПб., 2003. — С. 71, іл. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16 (С. 28, 42, 46, 49, 50, 61, 68, 71, 74, 82, 93, 97); Львівський державний історичний музей. — Інв. № Г-83. «Султан Магомет IV у супроводі придворних чинів». Гравюра з книги Леонарда Люшге. XVII ст.; Україна — козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. — К., 2004. — С. 323; Полтавський обласний краєзнавчий музей. — «Турецьке військо». Гравюра невідомого майстра. XVIII ст.; *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubiorów. — Wrocław-Warszawa, 1968. — Rys. 576, 577 a).

³⁸ *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 176; *Його жс.* Лицарі другого сорту... — С. 204–205.

³⁹ Див.: *Славутич Є.* Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII — перша третина

XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. пр. — К., 2010. — Число 16. — С. 210–238; *Його ж.* До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. — 2009. — Число 2. — С. 69–103; 2010. — Число 1. — С. 72–87.

⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. II. — Спр. 20823. — Арк. 1.

⁴¹ *Żygulski Zdzisław (jun), Wielecki Hendryk.* Op. cit. — S. 22; *Kitowicz J.* Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. — Petersburg–Mohylew, 1855. — Т. III. — S. 30–31.

⁴² *Сокирко О.* Сердюцька піхота українських гетьманів... — С. 56; *Його ж.* «Одягати і наглядати»... — С. 173–174; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 203.

⁴³ *Жупан* (через пол. *żupan* з італ. *giubbone (giuppone)* ‘селянський каптан’ < *giubba (giuppa)* ‘куртка’, від араб. *dżubba(h)* ‘верхній одяг з широкими рукавами’) — польсько-український довгополий однобортний, скроєний до стану каптан східного походження, що знаходився у близькій спорідненості з подібним одягом кавказьких, іранських й татарських племен — бешметом або архалуком. Одягався поверх сорочки. На межі XVII–XVIII ст. паралельно з назвою *жупан* починають уживати лексичні форми-синоніми *кафтан*, *кафан* та *каптан*.

⁴⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — АЗР). — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 240–243; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 20823. — Арк. 228.

⁴⁵ ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 59115–59116. — Арк. 2; АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 240.

⁴⁶ Див.: ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 228м. — Арк. 1080; Універсали гетьмана Івана Мазепи. — К., 2000. — № 385. — С. 209; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1902. — Т. III. — С. 96; *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 174; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 172, 203.

⁴⁷ *Эварницкий Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. — Владимир, 1903. — Т. I. — С. 552.

⁴⁸ Там же. — С. 107.

⁴⁹ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14063. — Арк. 25.

⁵⁰ АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 154; *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 180.

⁵¹ *Опанча, опонча, спанча, япанча* (з тур. *япинджа, япунджа* — ‘широкий плащ-накидка з каптуром грубої роботи, попона’; півн.-тюрк. *япунча*; крим.-тат. *япинджи* — ‘те саме’) — широкий і довгий безрукавний плащ з цупкого товстого сукна. Могла мати широкий виложистий комір або каптур. Застібалася під шиєю зав’язками, гачком або великим гудзиком.

⁵² *Бурка* (від лат. *burra* ‘стрижена вовна; грубий мохнатий одяг’, або ж з тюрк. *бұр-/бүрк* — ‘морщити, закривати, кутатися’) — недовга повстяна, валяна з грубої овечої вовни дзвоникоподібна опанча з довгим ворсом на лицевому боці. Була довжиною до колін, мала круглий шийний виріз (ворот) і застібалася біля шиї по центру або на плечі зав’язками чи гудзиком із накидною петлею.

⁵³ *Шапка* (як вважають, через середньовірхньонім. *schahel* від ст.-франц. *chapel*, що сходить до лат. *sappa*) — хутряний головний убір циліндричної, напівсферичної або

конічної форми, як правило з околицею різної ширини. Просто *шапкою* називали циліндричну шапку з округлим або циліндричним верхом, вкритим кольоровою тканиною, і хутряною прямою околицею.

⁵⁴ *Кожух* — шуба з вичинених овечих шкур, пошита шерстю всередину. За покромом був подібний до свити «з вусами».

⁵⁵ *Сокирко О.* «Одягати і наглядати»... — С. 185; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14461–14663. — Арк. 159.

⁵⁶ ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 51191–51422. — Арк. 46–47, 48.

⁵⁷ *Кунтуш, контуш, кунтиш* (польськ. *kontusz*, через угор. *köntös* — ‘сукня, плаття; одяг’ з тур. *kontos* — ‘сукня верхня воєначальницька на хутрі, коротка шуба’, від грецьк. *kándyς* ‘перський одяг з довгими рукавами’ — однобортний довгополий верхній каптан східного походження, пошитий до стану, мав рукава із довгими проріхами і особливий крій спинки, завдяки якому складки рівномірно групувалися по боках і позаду. Носився в парі із жупаном / каптаном. У воєнному побуті превалював варіант кунтуша зі сторчковим або неглибоким шалевим коміром і відносно довгими, широкими, звуженими в зап’ясті рукавами, із довгими поздовжніми проріхами під пахвами — так званими «вильотами». Рукава кунтуша могли закидатися за плечі на спину або просто звисали, а в холод одягалися повністю на руки.

⁵⁸ ІР НБУВ. — Ф. VIII. — Спр. 228м. — С. 1080.

⁵⁹ РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 1749. — Арк. 175, 175 зв.

⁶⁰ Для історії компанейських полков... — С. 12; *Костомаров Н.И.* «Руїна», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — С. 492.

⁶¹ Див.: *Славутич Є.* До історії козацького мундира в Гетьманщині // Військово-історичний альманах. — 2009. — Число 2. — С. 80–84.

⁶² Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. — М., 1872. — Т. 1. — С. 306, 309, 338; РДАДА. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 183; Спр. 118. — Арк. 78–79; Спр. 128. — Арк. 279–280; Спр. 144. — Арк. 5–6, 9; Спр. 149. — Арк. 49 зв.–50.

⁶³ Цит. за: *Сокирко О.* Лицарі другого сорту... — С. 146.

⁶⁴ Цит. за: *Там само.* — С. 216–217.

⁶⁵ *Там само.* — С. 110.

⁶⁶ Четыре документа к истории украинского козачества // КС. — 1905. — № 6. — С. 236.

⁶⁷ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — К., 1930. — Ч. II. — С. 307.

⁶⁸ ВР РДБ. — Ф. 159. — Оп. 1. — Спр. 2103 (2292). — Арк. 1 зв.

⁶⁹ Для історії компанейських полков... — С. 11; ІР НБУВ. — Спр. 51191–51422. — Арк. 47; Спр. 55581–55781. — Арк. 9, 390 зв.

⁷⁰ ІР НБУВ. — Ф. I. — Спр. 54482. — Арк. 18 зв.–20.

⁷¹ Там само. — Арк. 153; Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 885. — Арк. 23; Спр. 1052. — Арк. 2–2 зв.

⁷² *Приклад, прикладки* — загальна назва усіх елементів оздоблення, застібки і підбійки до одягу. Синонімом виступав термін *потреби*.

⁷³ *Петлиці* — оздоби з тасьми і складеного шнурка гарусного, шовкового чи металевого. Нашивалися горизонтально по бортах під верхнього плечового одягу.

⁷⁴ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 66720. — Арк. 204, 265.

⁷⁵ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 885. — Арк. 23; Сокирко О. «Одягати і наглядати»... — С. 177–178.

⁷⁶ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 66720. — Арк. 37.

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 38.

⁷⁸ РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 1761. — Арк. 674; ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 215. — Арк. 10.

⁷⁹ Ханенко Микола. Діаріуш, або Журнал ... / Переклад, публікація та примітки В. Шевчука // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 54; Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття: навчальний посібник. — К., 1997. — С. 147.

⁸⁰ Див.: РДАДА. — Ф. 248. — Спр. 1761. — Арк. 674; ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 215. — Арк. 11; ІР НБУВ. — Спр. 51191–51422. — Арк. 14–16.

⁸¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1027. — Арк. 20–25; Сокирко О. «Одягати і наглядати»... — С. 178.

⁸² ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 649. — Арк. 10, 15, 27 зв.; Апанович О. Вказ. пр. — С. 96.

⁸³ Для истории компанейских полков... — С. 12; ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп. 2. — Спр. 649. — Арк. 10; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 121.

⁸⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1988.

⁸⁵ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые под ред. Н.П. Василенка. — Чернигов, 1902. — Вып. II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции. 1786 года. — С. 244.

⁸⁶ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14106. — Арк. 3.

⁸⁷ Старшині і товариству Часникового полку платню за 1727, 1728 і 1729 рр. уряд зміг видати тільки у 1730 р. (ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 53763. — Арк. 162, 409 зв.). Аналогічна ситуація спостерігалася і в полку Г. Павлова. Компанійці цього полку, перебуваючи у Низовому поході і на форпостах, у жовтні 1732 р. звернулися до уряду Д. Апостола з вимогою видати їм недодане жалування за 1727–1730 рр., як і за 1731 р., зауваживши при цьому, що, «будучи они в том походе самых нужнейших к тому походу потребностей, а именно: лошадей, ружья, свинцу, пороху и протчего не имеют, а одним месечним датком самих себя кормити и на ... потребности спомогатися невозможно», і якщо їм грошового жалування за зазначені роки видано не буде, то мають вони намір залишити службу (ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4309. — Арк. 6, 17).

⁸⁸ Див.: Славутич Є. Озброєння козацького війська Української козацької держави у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. — 2008. — Число 1. — С. 132–134, 153.

⁸⁹ Стороженки: Фамильный архив... — С. 66, 173; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 228.

⁹⁰ Сагайдак, сайдак (з тур. *sagdak*, *sajdak*) — комплект стрілкового озброєння, що складався з лука, налучя (луб'я), колчана зі стрілами, а також нерідко сайдачного рем'я.

⁹¹ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 229–230; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14461–14663. — Арк. 159.

⁹² Стороженки: Фамильный архив... — С. 173; ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 14461–14663. — Арк. 159; Ф. І. — Спр. 66720. — Арк. 34 зв.; Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 230.

⁹³ Сокирко О. Лицарі другого сорту... — С. 230.

⁹⁴ Там само. — С. 230–231.

⁹⁵ *Мушкет* (з фр. *mousquet*, італ. *moschetto* — ‘рушниця’, нім. *die muskete* — ‘рушниця, подібна до піхотної зброї, але більша, фортечна’): 1) до середини XVII ст. — назва довгоствольної важкої європейської піхотної рушниці з гнотовим замком, гладким каналом ствола великого калібру (18–23 мм), загальною довжиною 1,6–1,8 м і масою у 5–10 кг. Мушкет мав широкий, плаский, дещо опущений донизу приклад з глибоким вирізом зверху замість шийки; 2) місцевий український збірний термін, яким з середини XVII ст. до другої третини XVIII ст. окреслювали будь-яку за типом і походженням воєнну довгу «завісну» (з погонним ремнем) рушницю полегшеного зразка, що не належала до західноєвропейських типів (мушкетного, фузійного і карабінного). У другій половині XVII ст. виступав аналогом російського збірного терміну *пищаль*.

⁹⁶ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 140.

⁹⁷ Там само. — С. 524.

⁹⁸ АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 241.

⁹⁹ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13: 1677–1678. — С. 300, 304.

¹⁰⁰ ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 54482. — Арк. 243.

¹⁰¹ *Чекан* (клевець) — холодна древкова зброя ударної і дробильно-колольної дії, різновид бойового молота, келеп. Складається з короткого вузького древка довжиною до 85 см та насадженого на нього металевого молотка, чотиригранного, загостреного і трохи загнутого у вигляді дзьоба з одного боку та з обухом із восьмикутним чи круглим опуклим щитком з іншого боку.

¹⁰² *Сокирко О.* Сердюцька піхота країнських гетьманів... — С. 57; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 233; *Еварницький Д.И.* Указ. соч. — С. 824.

¹⁰³ АЗР. — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 240–241; *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини у боротьбі з турецько-татарською експансією... — С. 18.

¹⁰⁴ *Сокирко О.* Сердюцька піхота українських гетьманів... — С. 57; ІР НБУВ. — Ф. І. — Спр. 59115–59116. — Арк. 2.

¹⁰⁵ *Дядиченко В.А.* Украинское казацкое войско... — С. 251.

¹⁰⁶ *Сокирко О.* Лицарі другого сорту... — С. 233.

¹⁰⁷ *Шабельтас* — пласка шкіряна або полотняна сумка чотири- або п’ятикутної форми з великою відкидною кришкою-клапаном, зазвичай вкритою сукном, яку підвішували на трьох чи двох пасках до поясного ремня з лівого боку. У XVIII ст. шабельтас перетворився на гусарську ташку.

¹⁰⁸ *Сокирко О.* Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII–XVIII ст.: «барва», прапори, зброя... — С. 125; *Його ж.* Лицарі другого сорту... — С. 234, 235.

¹⁰⁹ АЮЗР. — 1884. — Т. 13. — С. 301; *Летопись событий в Югозападной России в XVII-м веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1864. — Т. IV. — С. 114–116; Летопись(ец) или описание краткое знатнейших действий и случаев... — С. 61–62; Сокирко О.* Лицарі другого сорту... — С. 230.

¹¹⁰ *Апанович О.М.* Вказ. пр. — С. 96; *Заруба В.М.* Українське козацьке військо... — С. 117; *Його ж.* Охотницьке (наймане) військо... — С. 238.

¹¹¹ АЮЗР. — СПб., 1867. — Т. 5: 1659–1665. — С. 136; *Бровко А.С., Бровко Б.А.* Вказ. пр. — С. 22.